

Centraal Bureau
voor de Statistiek

Bevolkingstrends 2013

Het belang van religie voor sociale samenhang

Hans Schmeets
december 2013

Religieuze binding wordt van belang geacht voor de sociale cohesie in de samenleving. In 2012 rekende 54 procent van de volwassen bevolking zich tot een godsdienstige groepering, maar ging slechts een op de zeven nog regelmatig naar een religieuze dienst. De participatie, en in mindere mate het vertrouwen, in de samenleving blijkt te verschillen tussen zowel geloofsgroepen als bezoekfrequentie aan kerk, moskee of synagoge.

1. Inleiding

Zowel de participatie van de burgers als het vertrouwen in de samenleving is in de periode 1997–2010 toegenomen (Schmeets, 2013a). Vertrouwen en participatie zijn de pijlers om het sociaal kapitaal vast te stellen. De gedachte is dat er door vertrouwen en participatie sociale netwerken ontstaan waardoor samenwerking binnen en tussen groepen gefaciliteerd wordt. Het bestaan van dergelijke netwerken van mensen met gezamenlijke normen, waarden en onderling begrip wordt meestal benaderd door ten eerste na te gaan in welke mate personen meedoen in de samenleving (via sociale contacten, als vrijwilligers in organisaties, en met politieke activiteiten) en ten tweede door de mate van vertrouwen in de medemens en in (politieke) instellingen vast te stellen (Schmeets en Te Riele, 2013). De gangbare opvatting is verder dat dit sociaal kapitaal bijdraagt aan de sociale cohesie in de samenleving.

Religie wordt vaak geassocieerd met sociale samenhang. Reeds aan het begin van de 20e eeuw wees Durkheim (1912) erop dat religie de sociale cohesie bevordert. Een afname van de kerkelijkheid gaat gepaard met zorgen over mogelijk negatieve effecten voor de sociale samenhang. De saamhorigheid en binding die er binnen geloofsgemeenschappen altijd waren gaan hiermee immers ook verloren, is dan de gedachte. Religieuze betrokkenheid wordt dan door velen gezien als een belangrijke factor voor de sociale samenhang in een samenleving (Wilson en Janoski 1995; Greeley 1997; Putnam 2000; Becker and Dhingra 2001; Lam 2002; Uslaner 2002; Lam 2006; Ruiter en de Graaf 2006; Bekkers en Schuyt, 2008; De Hart, 2008; 2010). Personen met een grotere religieuze binding hebben doorgaans een grotere betrokkenheid bij de samenleving, die bijvoorbeeld tot uiting komt in hulp geven aan anderen en zich als vrijwilliger inzetten in verenigingen (Putnam, 2000; Putnam en Campbell, 2012; Schmeets, 2010).

Van oudsher is religie een belangrijk kenmerk voor het vaststellen van scheidslijnen in de samenleving. Een eeuw geleden ging bijna iedereen nog naar de kerk (Van der Bie, 2009). De helft ging regelmatig naar de hervormde kerk, een op de drie naar de katholieke en een op de tien naar de gereformeerde kerk. Dit veranderde met de ontzuiling rond 1960. Zo'n veertig jaar geleden behoorde nog maar 75 procent tot een godsdienstige groepering, en in de periode 1997–1999 was dit percentage geslonken tot 60. Vervolgens nam dit aandeel nog geleidelijk af: in 2012 rekende een krappe meerderheid van 54 procent van de volwassen bevolking zich tot een kerkelijke gezindte, verdeeld over 27 procent rooms-katholieken, 18 procent protestanten, en 4 procent islamieten (bijlage tabel B1). Tot een andere kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering – waaronder bijna 1 procent hindoes en een half procent boeddhisten – rekende zich 6 procent. De protestanten zijn in 2012 als volgt verdeeld: 8 procent is hervormd, 4 procent gereformeerd, en 6 procent behoort tot de Protestantse

Kerk in Nederland (PKN). Deze verdeling is opmerkelijk aangezien de hervormde en gereformeerde kerken – samen met de Lutherse Kerk – in 2004 bijna allemaal zijn opgegaan in een gemeenschappelijke kerk: de PKN. Blijkbaar is een deel van de protestanten zich er niet van bewust dat ze in feite tot de PKN behoren, of voelen ze zich meer verbonden met de gezindte waar ze voor de fusie toe behoorden.

In tegenstelling tot de geringe afname van het aandeel godsdienstigen, is het kerkbezoek wel aanzienlijk gereduceerd (tabel B2). Ging in 1971 nog 37 procent van de bevolking regelmatig – minstens eens per maand – naar de kerk of een godsdienstige bijeenkomst, in de periode 1997–1999 kalfde dit af tot 23 procent en in 2012 verder tot 16 procent. Daarvan gaat 10 procent wekelijks en 3 procent meerdere keren per maand. Ruim drie kwart van de bevolking gaat zelden of nooit naar een religieuze dienst (Schmeets, 2013b).

Gelet op de geschetste ontwikkeling - met nog maar een kleine meerderheid die zich verbonden voelt met een religieuze groepering, waarvan echter nog maar weinigen dit tot uitdrukking brengen met het bijwonen van godsdienstige bijeenkomsten – komt de vraag op naar de rol van religie als bindmiddel in de huidige samenleving. Hoe onderscheidend is religie nog in 2012, en welke verschillen en overeenkomsten in de participatie en het vertrouwen zijn er aan te wijzen? Om hierop een antwoord te geven worden zeventien indicatoren die deel uitmaken van de meetlat sociaal kapitaal (Van Beuningen en Schmeets, 2013) behandeld, waarmee ook zicht komt op de verschillen tussen bevolkingsgroepen in de samenleving. De gedachte daarbij is dat de cohesie in de samenleving niet uitsluitend gebaseerd is op de mate van vertrouwen en participatie. Het gaat er ook om of alle bevolkingsgroepen in de samenleving 'meedoen' en 'vertrouwen hebben'. Geen of geringe tegenstellingen tussen bevolkingsgroepen zijn een indicatie voor sterkere eensgezindheid over normen, waarden en onderling begrip in de samenleving. Hoe minder verdeeld bevolkingsgroepen zijn in het vertrouwen en de participatie, hoe groter de sociale samenhang is.

2. Methode

2.1 Data en methode

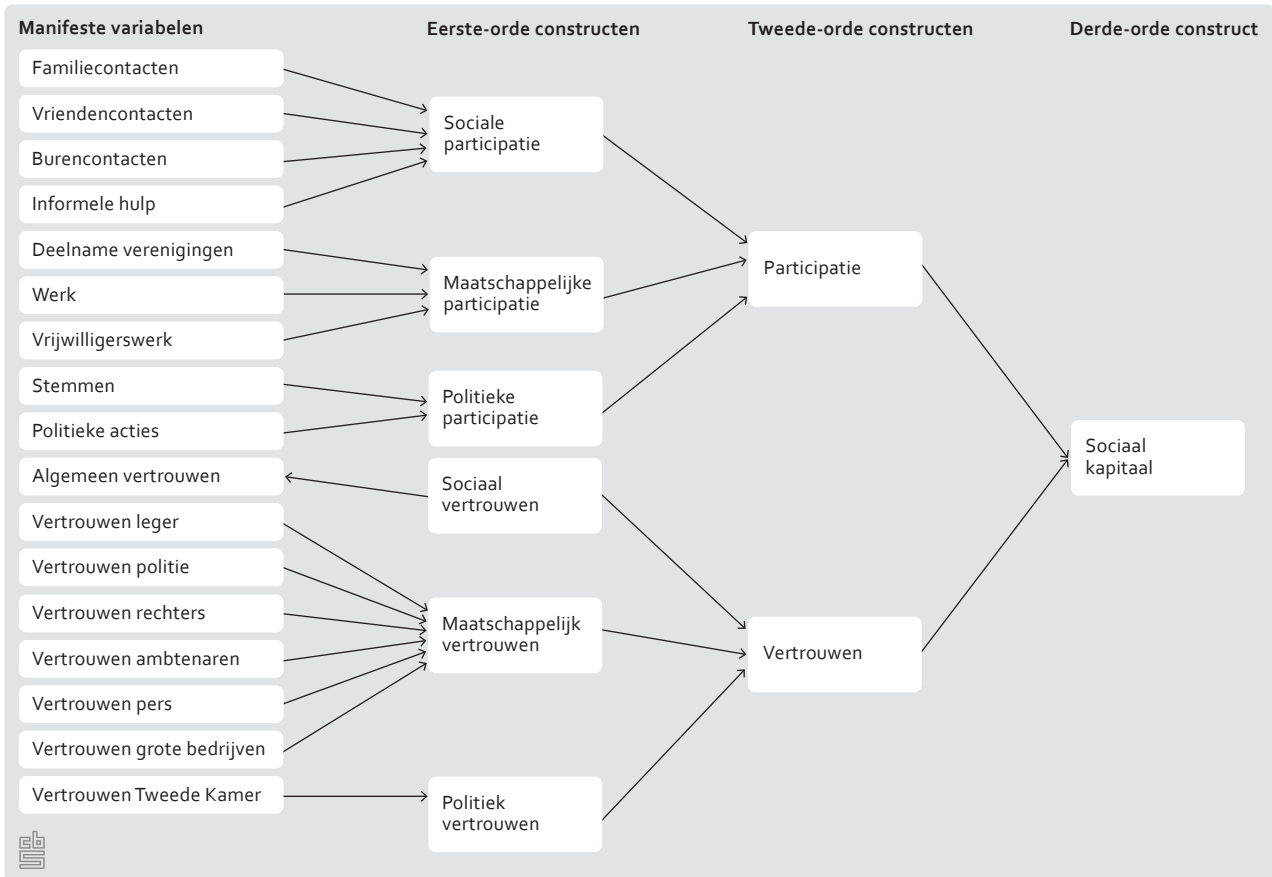
Voor dit onderzoek is gebruikgemaakt van gegevens uit de enquête Sociale samenhang en Welzijn 2012. Hierin is onder meer geïnformeerd naar de sociale en maatschappelijke participatie van burgers van 15 jaar en ouder. De respons bedroeg 62 procent. In totaal zijn gegevens beschikbaar van 7 949 personen.

De resultaten over de zeventien indicatoren van sociaal kapitaal en religie zijn gebaseerd op de bevolking van 18 jaar of ouder (n = 7 641). Verder zijn gegevens om de trends in religie vast te stellen ontleend aan de Gezondheidsenquête 2012 (n = 11 349). De verdelingen van kerkelijke gezindte en kerkbezoek in beide onderzoeken komen nagenoeg overeen.

Eerst is nagegaan of er verschillen zijn tussen de geloofsgroepen en de frequentie van het bijwonen van religieuze diensten in de zeventien onderscheiden indicatoren van sociaal kapitaal (figuur 2.1.1). Daarna zijn met logistische regressie de effecten van kerkelijke

gezindte en kerkgang op sociaal kapitaal simultaan onderzocht. Deze bevindingen zijn vervolgens gecontroleerd voor de mate waarin de samenstelling van de religieuze groepen verschilt naar geslacht, leeftijd, en opleiding.

2.1.1 Meetlat sociaal kapitaal

Bron: Van Beuningen en Schmeets (2013).

2.2 Afhankelijke variabelen

In het onderzoek Sociale samenhang en Welzijn is gevraagd hoe vaak mensen contact hebben met familie- of gezinsleden die niet bij hen in huis wonen. Hierbij is aangegeven dat het zowel gaat om persoonlijke ontmoetingen, telefonische en schriftelijke contacten als om contact via berichten als e-mail, sms of chat. Respondenten konden kiezen uit de volgende antwoordopties: (1) dagelijks, (2) minstens 1x per week, maar niet dagelijks, (3) minstens 1x per maand, maar niet wekelijks, (4) minder dan 1x per maand, en (5) zelden of nooit. Vergelijkbare vragen zijn gesteld over het contact met vrienden, vriendinnen en echt goede kennissen en over het contact met burens. Het geven van informele hulp is vastgesteld met de vraag of men in de afgelopen maand hulp aan iemand buiten het eigen huishouden heeft geboden, actief zijn voor verenigingen met de vraag of men de afgelopen maand activiteiten binnen verenigingen heeft gedaan. Vrijwilligers zijn in dit onderzoek mensen die het afgelopen jaar onbetaalde activiteiten voor ten minste een organisatie hebben gedaan. Stemmers zijn degenen die bij de afgelopen Tweede Kamerverkiezingen hebben gestemd. Politieke activiteit is bepaald op basis van de vraag of men de afgelopen vijf jaar geprobeerd

heeft de politiek te beïnvloeden, bijvoorbeeld door te demonstreren of mee te doen met een handtekeningactie. Om de groepen met en zonder betaald werk af te bakenen is gevraagd of men moment betaald werk heeft, waarbij ook 1 uur per week of een korte periode al meetelt, evenals freelance werk.

Het sociale vertrouwen is bepaald met de vraag: 'Vindt u dat over het algemeen de meeste mensen wel te vertrouwen zijn of vindt u dat men niet voorzichtig genoeg kan zijn in de omgang met anderen?'. Om het institutionele vertrouwen vast te stellen is gevraagd hoeveel vertrouwen mensen hebben in verschillende politieke en maatschappelijke instituties. De categorieën 'erg veel vertrouwen', en 'tamelijk veel vertrouwen' zijn samengevoegd, evenals de categorieën 'niet veel vertrouwen' en 'helemaal geen vertrouwen'.

2.3 Religie

De vraagstellingen om het aandeel kerkelijken vast te stellen zijn sterk bepalend voor de verdelingen (Oudhof en Pannekoek, 1988; Becker, 2003; Schmeets, 2010). Zowel in het onderzoek Sociale samenhang en Welzijn als in de Gezondheidsenquête is de zogenoemde eentrapsvraag gebruikt. Er wordt één vraag gesteld om te bepalen of een persoon zich rekent tot een kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering, waarbij een aantal categorieën wordt voorgelegd: rooms-katholiek, gereformeerd, Nederlands hervormd, islam, hindoe, boeddhist, jood en 'andere gezindte'. Bij een tweetrapsvraag wordt eerst gevraagd of men gelovig is en vervolgens vastgesteld tot welke religieuze groepering de gelovigen behoren. Bij een dergelijke vraagstelling is het aandeel niet-religieuzen aanmerkelijk hoger.

Het bezoek aan religieuze diensten is vastgesteld op basis van de vraag hoe vaak men daarheen gaat: wekelijks, 2–3 keer per maand, 1 keer per maand, minder dan 1 keer per maand en 'zelden of nooit'. De personen die eerder hebben aangegeven niet tot een kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering te behoren zijn gevoegd bij de categorie 'zelden of nooit'.

3. Resultaten

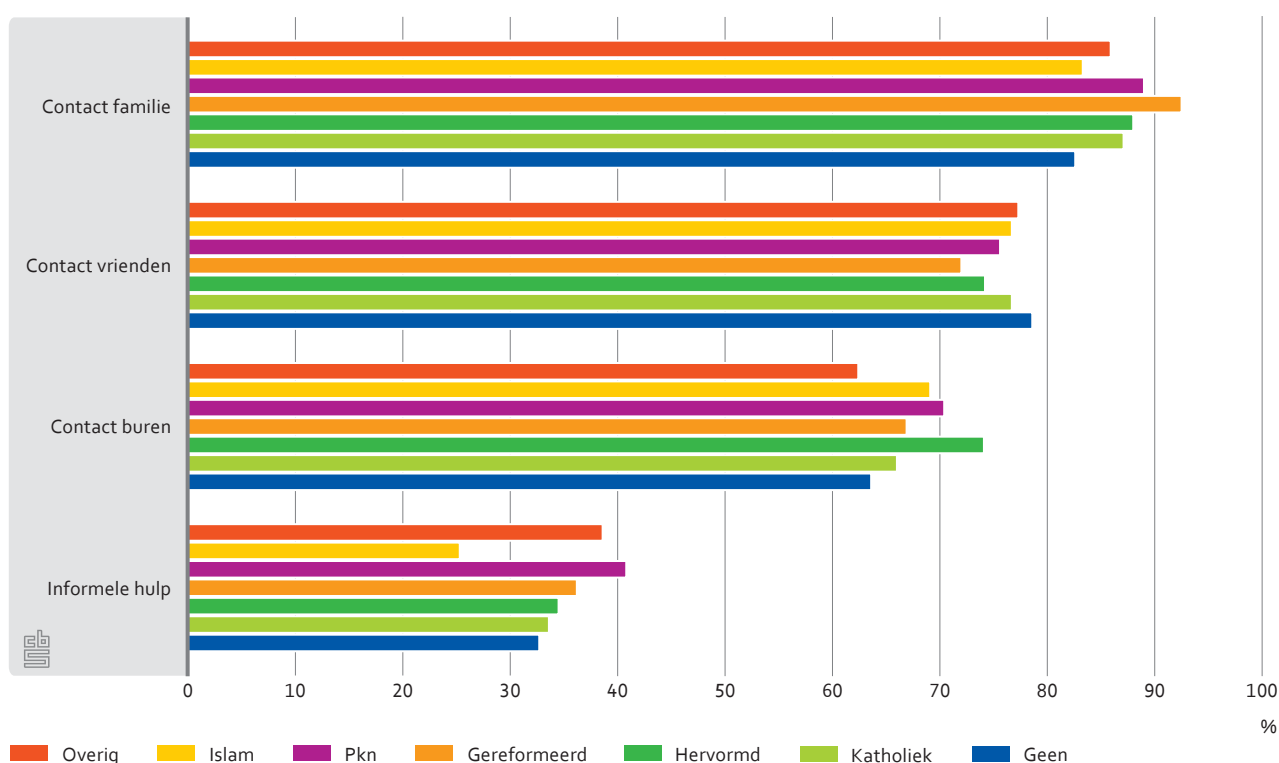
3.1 Participatie

Een overgrote meerderheid heeft wekelijks contact met familie en vrienden (grafiek 3.1.1). Praten of op een andere wijze contact hebben met familie doet 85 procent, met vrienden en goede bekenden 77 procent van de bevolking. Onder protestanten is het aandeel met regelmatig familiecontact hoger dan gemiddeld: 93 procent van de gereformeerden, 89 procent van de pkn-ers en 88 procent van de hervormden. Bij onkerkelijken is het aandeel met 83 procent wat lager dan gemiddeld. Bij het contact met vrienden is er nauwelijks verschil tussen de geloofsgroepen. Het aandeel met wekelijks burenccontact varieert wel en loopt op van 64 procent bij de onkerkelijken, 66 procent bij de katholieken, 67 procent bij de gereformeerden, 69 procent onder de islamieten, 70 procent bij de pkn-ers, tot 74 procent

bij de hervormden. Nog grotere verschillen zijn te zien bij het geven van hulp aan anderen, zonder dat dit georganiseerd is, de informele hulp. Een kwart van de islamieten, en ongeveer een derde van de onkerkelijken, katholieken en hervormden gaf aan dit de afgelopen maand weleens gedaan te hebben. Dit aandeel ligt hoger bij de gereformeerden met 36 procent en pkn-ers met 40 procent.

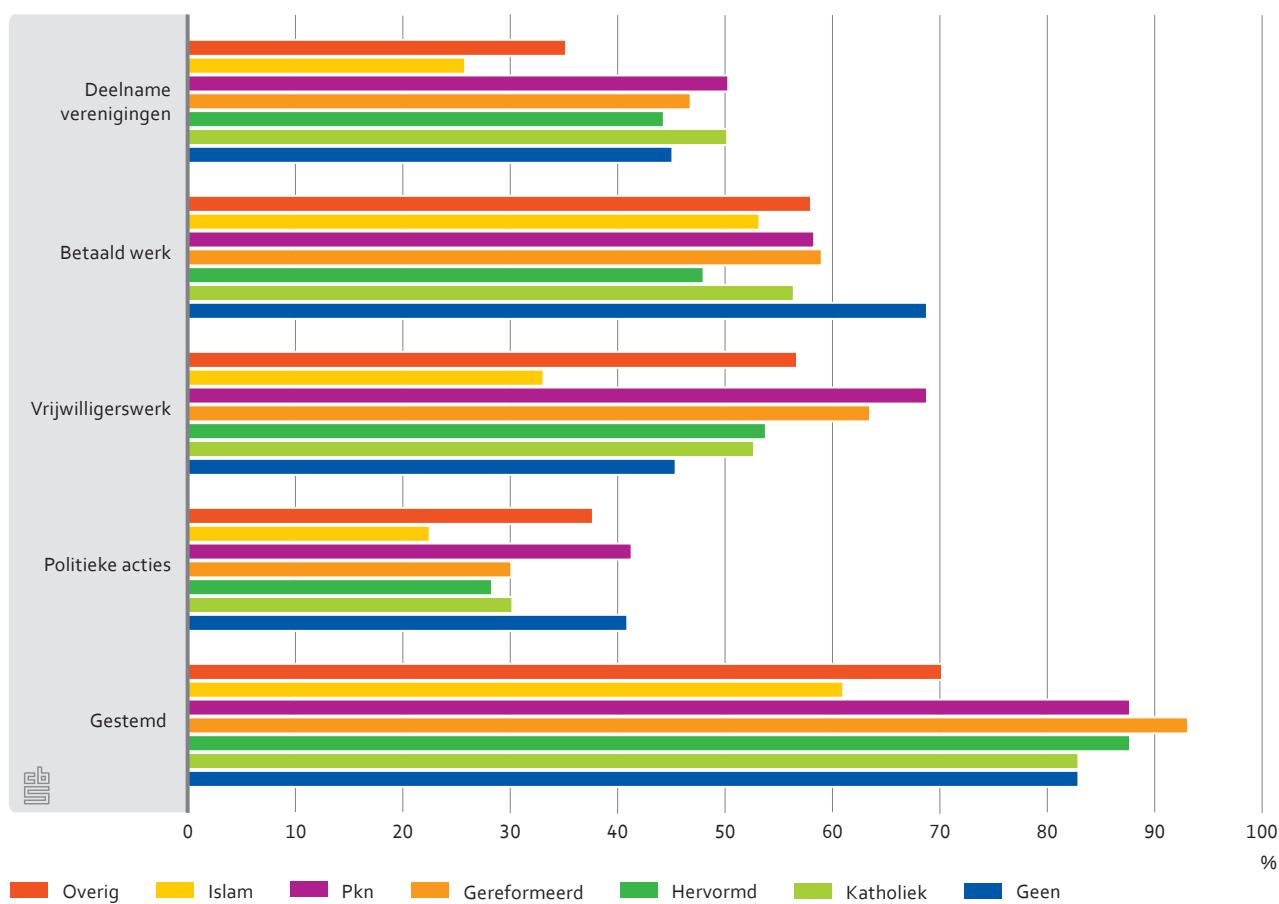
Ook de kerkgang is van invloed op de sociale contacten en de informele hulp. Personen die soms tot zeer frequent een godsdienstige bijeenkomst bijwonen, hebben vaker contact met familie en buren en geven vaker hulp aan anderen, dan de groep die nooit naar zulke bijeenkomsten gaat. Voor het vriendencontact doet het er echter niet toe of men vaker godsdienstige bijeenkomsten bijwoont.

3.1.1 Sociale contacten en informele hulp naar kerkelijke gezindte, 2012

Sterk verschillend zijn de geloofsgroepen in het doen van vrijwilligerswerk (grafiek 3.1.2). De helft van de volwassen bevolking is actief als vrijwilliger. Van de islamieten doet een op de drie vrijwilligerswerk, van de onkerkelijken 45 procent. Protestantenvormden zetten zich vaker in als vrijwilliger, waarbij er wel duidelijke verschillen zijn tussen hervormden, gereformeerden en pkn-ers met aandelen van respectievelijk 53, 64 en 69 procent. Veel minder scherp zijn de contrasten tussen de geloofsgroepen in het actief zijn binnen verenigingen. Met een kwart actieven vormen de islamieten een uitzondering. Bij de andere geloofsgroepen varieert dit van 44 procent onder hervormden tot 50 procent bij pkn-ers. Ook bij het proberen invloed uit te oefenen op de politiek geldt dat islamieten lager dan gemiddeld scoren, zowel bij de gerapporteerde opkomst bij verkiezingen als het voeren van acties. Vooral bij de protestantse geloofsgroepen ligt de opkomst een stuk hoger, terwijl het voeren van acties wat vaker voorkomt bij pkn-ers en onkerkelijken.

3.1.2 Maatschappelijke en politieke participatie naar kerkelijke gezindte, 2012

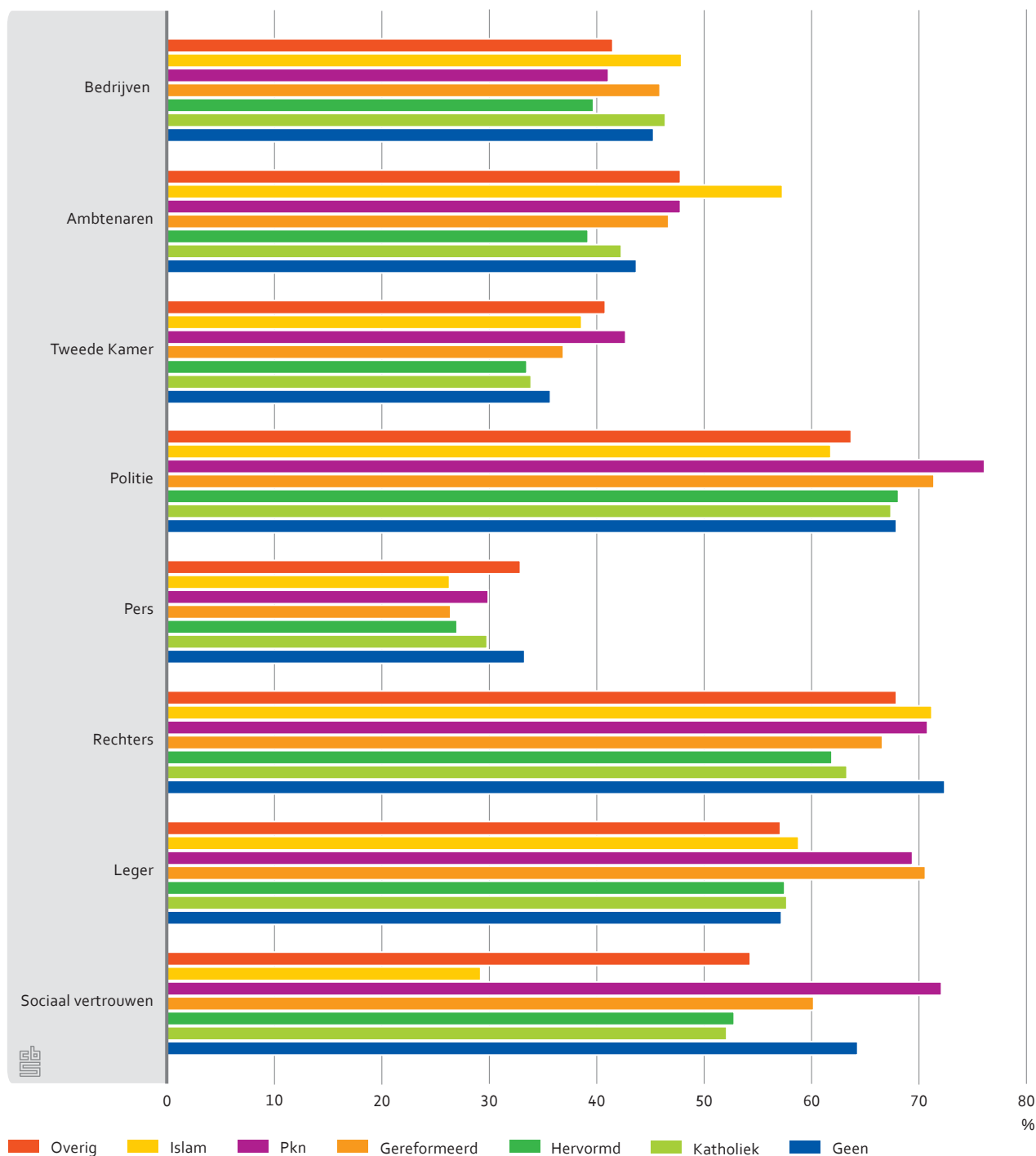
De rol van religie komt bij deze aspecten ook weer sterk naar voren bij de frequentie van het bijwonen van diensten in een kerk, moskee of synagoge. Van de groep die daar vrijwel nooit naar toe gaat is 43 procent actief binnen minstens een vereniging; onder degenen die dit wel doen is dit de helft of hoger. Het onderscheid bij de opkomst voor verkiezingen is daarmee vergelijkbaar: geen of nauwelijks bezoek gaat gepaard met een opkomst van 81 procent, en wel naar een geloofsdienst gaan met rond de 86 procent. Bij het voeren van politieke acties komt vooral naar voren dat de zeer frequente kerkgangers hierin minder, en de groep die enkele keren per maand gaat daaraan iets meer deelnemen. Bij het vrijwilligerswerk is de relatie met kerkbezoek duidelijk herkenbaar: het aandeel vrijwilligers loopt op van 45 procent in de groep die zelden of nooit naar een dienst gaat, tot boven de 70 procent van de mensen die dit meerdere keren per maand tot wekelijks doen. Bij betaald werk is er een tegenovergesteld patroon te zien en loopt het aandeel dat werkt van 65 naar 48 procent. Hierbij speelt dat vooral 65-plussers vaak religieuze diensten bijwonen (zie ook paragraaf 3.3).

3.2 Vertrouwen

De andere pijler van sociale samenhang is het vertrouwen in de medemens en in instituten. Ook op dit punt onderscheiden pkn-ers zich. Zo vindt 72 procent van de pkn-ers dat 'de meeste mensen wel te vertrouwen zijn'. Dit sociale vertrouwen is bij andere geloofsgroepen een stuk lager, waarbij vooral islamieten met 29 procent een uitschieter met een laag sociaal vertrouwen vormen. De verschillen tussen de geloofsgroepen in het vertrouwen in

instituties zijn beduidend minder groot. Globaal geldt dat de protestanten meer vertrouwen etaleren dan de andere geloofsgroepen. Dit geldt zowel voor vertrouwen in het leger, als in de politie en de Tweede Kamer, maar niet voor dat in de pers, ambtenaren, rechters en grote bedrijven. Er is echter wel verschil tussen de drie protestantse groepen. Over het algemeen hebben vooral pkn-ers en gereformeerden hogere vertrouwenscores dan hervormden. De niet-kerkelijken nemen veelal een gemiddelde positie in. Bij de katholieken is het vertrouwen in rechters, leger en Tweede Kamer iets lager dan gemiddeld. Bij de islamieten valt vooral een relatief groot vertrouwen op in ambtenaren, grote bedrijven en rechters.

3.2.1 Vertrouwen naar kerkelijke gezindte, 2012

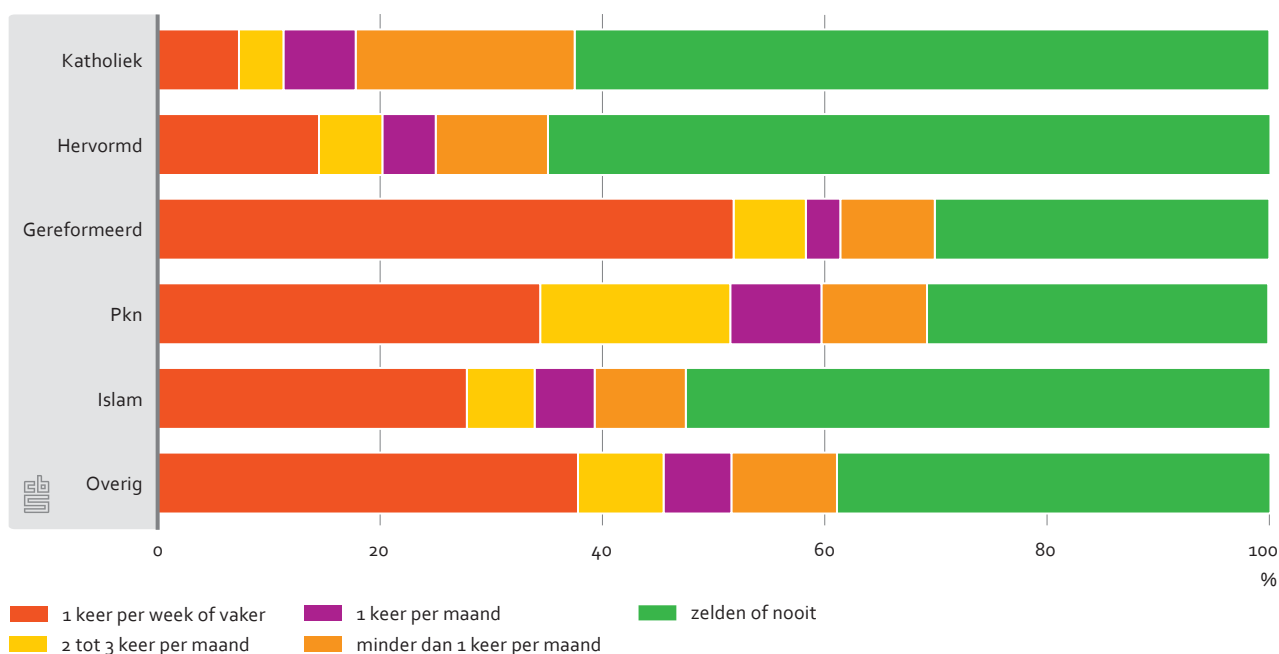

Minder vertrouwen hebben islamieten in de politie. Een optelscore (Cronbach's alfa = 0,71) leert dat de volwassen bevolking gemiddeld in 3,5 van de 7 instituten vertrouwen heeft. De verschillen zijn echter niet erg groot ($F = 3,4$; $p < 0.01$). Met een 3,8 en een 3,7 hebben pkn-ers en gereformeerden de hoogste vertrouwenscores, gevolgd door onkerkelijken en islamieten met een 3,6. Katholieken en hervormden scoren het laagst, met respectievelijk een 3,4 en 3,3. De discrepanties in het institutionele vertrouwen zijn nog kleiner bij de groepen die zich onderscheiden in de mate waarin ze de religieuze diensten bezoeken ($F=2.2$; $p = 0.07$).

3.3 Kerkelijke gezindte en kerkgang

Van de krappe meerderheid (54 procent) die zichzelf tot een godsdienstige groepering rekent, gaat een op de drie regelmatig – minstens maandelijks – naar kerk of moskee. Het bezoek aan religieuze diensten verschilt echter sterk per gezindte (grafiek 3.3.1). Gereformeerden en pkn-ers zijn de trouwste kerkgangers: zo'n 60 procent kerkt minstens een keer per maand. Van de islamieten bezoekt 39 procent regelmatig de moskee. Het aandeel regelmatige bezoekers is veel lager bij hervormden (25 procent) en katholieken (18 procent).

3.3.1 Bezoek religieuze diensten naar kerkelijke gezindte, 2012

Hiervoor is gebleken dat zowel kerkelijke gezindte als kerkbezoek gerelateerd zijn aan de zeventien indicatoren van sociaal kapitaal. Het is echter denkbaar dat vooral kerkelijke gezindte van belang is, en niet zozeer de frequentie van het bezoek aan religieuze diensten. Anderzijds kan men ook redeneren dat niet zozeer het geloof relevant is, maar vooral de gang naar de kerk, moskee of synagoge. Daar vinden immers de ontmoetingen plaats tussen mensen van allerlei lagen van de bevolking, hetgeen een positieve invloed zal hebben op het sociaal kapitaal.

Om na te gaan wat er (vooral) toe doet, zijn beide religieuze kenmerken simultaan gerelateerd aan de indicatoren. Het blijkt dat beide kenmerken relevant zijn (tabel 3.3.2). Zo

verschilt de deelname aan activiteiten – de participatie – zowel naar godsdienstige groepering als naar kerkgang. Daarbij komt ook naar voren dat de verschillen naar de geloofsgroepen iets geprononceerder zijn dan de verschillen naar de frequentie van het bijwonen van de religieuze diensten. Ook geldt dat de religieuze groepen – zowel bij kerkelijke gezindte als bij kerksheid – grotere verschillen laten zien in de betrokkenheid bij organisaties en politiek dan bij de sociale contacten en informele hulp.

Bij de tweede pijler van het sociaal kapitaal – het vertrouwen – ziet het beeld er anders uit. De mate van het bijwonen van religieuze diensten is nagenoeg niet, de geloofsgroepering wel relevant voor verschillen in vertrouwen, vooral dat in het vertrouwen in anderen. Degenen die zeggen niet tot een kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering te behoren hebben bijna twee keer zoveel kans dat ze anderen vertrouwen als katholieken en hervormden en zelfs vijf keer zoveel als islamieten. Alleen pkn-ers hebben een nog groter vertrouwen in de medemens.

Vervolgens is er rekening mee gehouden dat de religieuze groepen verschillen naar geslacht, leeftijd en opleiding. Zo is 81 procent van de islamieten 18 tot 45 jaar, onder de hervormden is deze leeftijdsgroep met 23 procent beduidend minder vertegenwoordigd. Bij de andere groepen varieert dit van 35 (katholieken) tot 54 procent (onkerkelijken). Onder de islamieten zijn weinig personen 65 jaar of ouder, terwijl het aandeel ouderen oploopt tot bijna vier op de tien bij de hervormden. Een kwart van de islamieten heeft alleen basisonderwijs afgerond. Bij de andere geloofsgroepen heeft een veel groter deel een diploma van een vervolgopleiding behaald. Een hbo- of universitaire opleiding heeft 32 procent van de onkerkelijken en 27 procent van de pkn-ers afgerond; bij de katholieken, hervormden en gereformeerden is dat 22 procent en bij de islamieten 11 procent.

3.3.2 Effecten van kerkelijke gezindte en bezoek religieuze diensten op sociaal kapitaal indicatoren¹⁾, 2012

	Kerkelijke gezindte		Kerkgang	
	Wald	sign.	Wald	sign.
Familie contact wekelijks	19,2	**	12,7	*
Vrienden contact wekelijks	18,4	**	10,5	*
Buren contact wekelijks	23,0	**	17,0	**
Informele hulp	14,2	*	11,6	*
Activiteiten verenigingen	102,7	***	80,8	***
Vrijwilligerswerk	71,8	***	173,9	***
Betaald werk	96,7	***	53,4	***
Stemmen verkiezingen	171,7	***	24,4	***
Politieke acties	109,4	***	21,5	***
Algemeen vertrouwen	193,8	***	7,6	n.s.
Vertrouwen in leger	23,1	**	7,7	n.s.
Vertrouwen in rechters	52,6	***	11,3	*
Vertrouwen in pers	12,8	*	10,6	*
Vertrouwen in politie	22,1	**	7,3	n.s.
Vertrouwen in ambtenaren	26,9	***	14,7	**
Vertrouwen in grote bedrijven	9,3	n.s.	8,6	n.s.
Vertrouwen in Tweede Kamer	15,0	*	8,9	n.s.

Bron: CBS.

***p<0,001; **p<0,01; *p<0,05.

¹⁾ Logistische regressie-analyse, Wald statistics.

Over het algemeen blijven, na deze correcties, de verschillen tussen de religieuze groepen in hun scores op de zeventien indicatoren van sociaal kapitaal intact. Bij de negen vormen van participatie zien we dat er nu geen onderscheid meer is bij het verlenen van informele hulp. Ook verdwijnt het verschil in aandelen met betaald werk tussen de frequente en minder frequente kerkgangers. Bij het vertrouwen zijn er evenmin grote verschuivingen waar te nemen als gevolg van het corrigeren voor het feit dat de samenstelling van de religieuze groepen verschilt in de mate waartoe daar mannen en vrouwen, specifieke leeftijds- en onderwijsgroepen deel van uitmaken. Het belangrijkste is dat religie geen rol meer speelt in het vertrouwen in rechters, de pers en de Tweede Kamer, terwijl er nu wel een gering verschil is in het vertrouwen in grote bedrijven. Rooms-katholieken hebben iets meer vertrouwen in grote bedrijven dan de meeste andere geloofsgroepen. Ook is er nu een relatie tussen het bezoek van religieuze diensten en het vertrouwen in het leger, waarbij vooral de wekelijkse bezoekers zich onderscheiden door een groter vertrouwen.

4. Conclusie

Religie en kerksheden spelen een rol bij sociale samenhang. Van de bevolking van 18 jaar en ouder rekent 54 procent zich tot een kerkelijke gezindte of levensbeschouwelijke groepering, maar slechts een op de zeven bezoekt regelmatig een religieuze dienst. Protestantenscoren over het algemeen het hoogst op zowel participatie als vertrouwen. Daarbij is het echter wel zaak de protestanten niet over een kam te scheren: er zijn duidelijke verschillen tussen pkn-ers, gereformeerden en hervormden. Vooral degenen die zeggen tot de PKN te behoren, en deels ook gereformeerden, zijn betrokken bij de samenleving. Dit uit zich in meer informele hulp en vrijwilligerswerk, en meer politieke participatie. Dat komt ook tot uiting in het sociale vertrouwen, en in het vertrouwen in instituties. Deze verschillen zijn echter beduidend minder geprononceerd dan bij de participatie. Naast de geloofsgroepen is ook de frequentie van het bezoek aan religieuze diensten onderscheidend. Over het algemeen geldt: hoe frequenter, hoe meer betrokken. Dat is vooral te zien bij de participatie in organisaties en in de politiek. Voor het vertrouwen biedt de mate waarin naar de kerk, moskee of synagoge wordt gegaan, nauwelijks een aanvullend onderscheid bovenop de verschillen die door de geloofsgroepen teweeg wordt gebracht.

Literatuur

Becker, J. (2003). De vaststelling van de kerkelijke gezindte in enquêtes. 40% of 60% buitenkerkelijken? Werkdocument 92. Den Haag: SCP.

Becker, P. E. en P. H. Dinghra (2001). Religious involvement and volunteering: Implications for civil society. *Sociology of Religion* 62(3), blz. 315–35.

- Bekkers, R. en T. Schuyt (2008). And who is your neighbor? Explaining denominational differences in charitable giving and volunteering in the Netherlands. *Review of Religious Research* 50(1), blz. 74–96.
- Bie, R. van der, (2009). Kerkelijkheid en kerkelijke diversiteit, 1889–2008. In: Schmeets, H. en R. van der Bie (red.) *Religie aan het begin van de 21e eeuw*. Den Haag/Heerlen: CBS, blz. 13–25.
- De Hart, J. (2008). Religieuze groepen en sociale cohesie. In: Schnabel, P., Bijl, R. en J. de Hart (red.) *Sociaal en Cultureel Rapport 2008. Betrekkelijke betrokkenheid*. Den Haag: SCP, blz. 389–418.
- De Hart, J. (2010). Tussen Hemel en Aarde. Ontwikkelingen in de christelijke religie en maatschappelijk engagement. *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid*, 1(1), blz. 27–33.
- Durkheim, E. (1912/1965). *The Elementary Forms of Religious Lives*. Vertaald door J.W. Swain (Free Press, New York).
- Greeley, A. (1997). Coleman revisited: Religious structures as a source of social capital. *American Behavioral Scientist* 40, blz. 587–94.
- Putnam, R. (2000). *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. New York: Simon en Schuster.
- Putnam, R. D. en D. E. Campbell (2012). *American Grace. How Religion Divides and Unites Us*. New York: Simon en Schuster.
- Lam, P.-Y. (2002). As the flocks gather: How religion affects voluntary association participation. *Journal for the Scientific Study of Religion* 41(3), blz. 405–22.
- Lam, P.-Y. (2006). Religion and civic culture: A cross-national study of voluntary association membership. *Journal for the Scientific Study of Religion* 45(2), blz. 177–93.
- Oudhof J. en J. Pannekoek (1988). De vraag naar kerkelijke gezindte: een methodologisch dilemma. *Sociaal-Culturele Berichten*, 88-2. Voorburg/Heerlen: CBS.
- Ruiter, S. en N. D. de Graaf (2006). National context, religiosity and volunteering: Results from 53 countries. *American Sociological Review* 71(2), blz. 191–210.
- Schmeets, H. (2010). Het belang van de religieuze binding in sociale statistieken. *Tijdschrift voor Religie, Recht en Beleid*, 1(3), blz. 29–41.
- Schmeets, H. (2013a). Sociale Samenhang brokkelt niet af. *Economisch Statistische Berichten*, 98(4657), blz. 212–15.
- Schmeets, H. (2013b). Kerkbezoek neemt af. CBS webmagazine, 20 december 2013.
- Schmeets, H., en S. te Riele (2013). Declining social cohesion in The Netherlands? *Social Indicators Research* (te verschijnen). DOI 10.1007/s11205-013-0234-x.

Uslaner, E. M. (2002). Religion and civic engagement in Canada and the United States. *Journal for the Scientific Study of Religion* 41(2), blz. 239–54.

Van Beuningen, J., en H. Schmeets (2013). Developing a Social Capital Index for the Netherlands, *Social Indicators Research*, 113(3), blz. 859–86. DOI 10.1007/s11205-012-0129-2.

Wilson, J. en T. Janoski (1995). The contribution of religion to volunteer work. *Sociology of Religion* 56(2), blz. 137–52.

Bijlagen

B1 Bevolking van 18 jaar en ouder naar kerkelijke gezindte, 1999–2012¹⁾

	1999	2003	2008	2011	2012
Geen	40	40	42	45	46
Rooms-katholiek	31	31	30	28	27
Nederlands hervormd	14	14	10	8	8
Gereformeerd	7	6	4	4	4
Protestantse Kerk in Nederland			5	6	6
Islam	2	3	4	4	4
Andere gezindte	6	6	5	6	6

Bron: CBS.

¹⁾ 1999 gemiddeld 1997–1999; 2003 gemiddeld 2000–2003; 2008 gemiddeld 2004–2008; 2011 gemiddeld 2010–2011.

B2 Bevolking van 18 jaar en ouder naar bezoek kerk, moskee, of andere religieuze dienst¹⁾

	1999	2003	2008	2011	2012
	%				
1 keer per week of vaker	13	12	11	10	10
2 tot 3 keer per maand	5	5	4	4	3
1 keer per maand	5	5	4	3	3
Minder dan 1 keer per maand	10	10	9	8	7
Zelden of nooit	66	68	72	75	77

Bron: CBS.

¹⁾ 1999 gemiddeld 1997–1999; 2003 gemiddeld 2000–2003; 2008 gemiddeld 2004–2008; 2011 gemiddeld 2010–2011.

Verklaring van tekens

.	Gegevens ontbreken
*	Voorlopig cijfer
**	Nader voorlopig cijfer
x	Geheim
–	Nihil
–	(Indien voorkomend tussen twee getallen) tot en met
0 (0,0)	Het getal is kleiner dan de helft van de gekozen eenheid
Niets (blank)	Een cijfer kan op logische gronden niet voorkomen
2012–2013	2012 tot en met 2013
2012/2013	Het gemiddelde over de jaren 2012 tot en met 2013
2012/'13	Oogstjaar, boekjaar, schooljaar enz., beginnend in 2012 en eindigend in 2013
2010/'11–2012/'13	Oogstjaar, boekjaar, enz., 2010/'11 tot en met 2012/'13

In geval van afronding kan het voorkomen dat het weergegeven totaal niet overeenstemt met de som van de getallen.

Colofon

Uitgever

Centraal Bureau voor de Statistiek
Henri Faasdreef 312, 2492 JP Den Haag
www.cbs.nl

Inlichtingen

Tel. 088 570 70 70, fax 070 337 59 94
Via contactformulier: www.cbs.nl/infoservice

© Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag/Heerlen, 2013.
Verveelvoudigen is toegestaan, mits het CBS als bron wordt vermeld.